

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.24>

СКОМОРОВСЬКИЙ В.Б., СЕНДЕЦЬКИЙ В.Р.

ВІДОБРАЖЕННЯ НОРМ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА
У СУДОВИХ СТАТУТАХ 1864 Р.REFLECTION OF CIVIL PROCEDURAL LAW NORMS
IN THE JUDICIAL STATUTES OF 1864.

У статті відзначається, що судові статuti 1864 року заклали основу для поєднання публічно-правових засад і змагальності у роботі судових установ. Статут цивільного судочинства, який складався з чотирьох книг, визначав порядок провадження у мирових та загальних судах, винятки зі загального цивільного процесу, включаючи шкоду, шлюбні справи та охоронне провадження. Характеризується специфіка цивільного судочинства, основу якого становили демократичні принципи, що були спрямовані на єдність процесу та забезпечення справедливості у цивільних справах. Аналізується цивільне судочинство в мирових і загальних судах, яке залежно від предмету розгляду та поділялося на спірне і безспірне провадження. Відзначається, що держава виконувала дві функції у здійсненні правосуддя: запобігала порушенням і усувала те, що вже відбулося. Держава діяла за ініціативою приватних осіб, але в окремих випадках вона сама ініціювала звернення без їхньої згоди. Констатується, що Статут цивільного судочинства передбачав дві форми проведення судочинства – мирові суди і загальні суди. Регулювання цивільного судочинства в мирових судах відрізнялося від судочинства в загальних судах простою та обмеженою письмовістю. Зазначається, що підготовка справи до судового розгляду включала виклик сторін, збір доказів, проведення оглядів та виклик свідків. Сторонам висилалася повістка для прибуття на судові засідання, судовий розгляд проводився в усній формі і не потребував обов'язкових письмових пояснень. Характеризується, що під час судового засідання перевірялася присутність учасників, свідків та інших осіб, покликаних на засідання. У випадку відсутності, розглядалася причина та можливість відкладення розгляду справи. Аналізується процедура розгляду справи, яка включала взаємний обмін сторонами змагальними документами, і які мали бути подані впродовж двох тижнів. На слуханні сторони надавали свої аргументи, базуючись на документах справи, після чого відбувалися дебати. Акцентується, що у судах загальної юрисдикції позивач та відповідач мали право представляти свої вимоги та заперечення, використовуючи законні докази. Суд виносив рішення виключно на основі доказів, наданих сторонами. Головуючий суддя мав право припинити дебати, якщо вважав, що справа була достатньо висвітлена, забезпечуючи рівні можливості усім сторонам.

Ключові слова: Статут цивільного судочинства, право, норма права, цивільний процес, судочинство.

The article notes that the judicial statutes of 1864 laid the foundation for combining public law principles and adversarial proceedings in the work of judicial institutions. The Civil Procedure Statute, which consisted of four books, defined the procedure in magistrates' and general courts, exceptions to general civil procedure, including damages, matrimonial cases, and protective proceedings. The specificity of civil

© СКОМОРОВСЬКИЙ В.Б. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права (Університет економіки та права «КРОК») <https://orcid.org/0000-0002-1020-2322>

© СЕНДЕЦЬКИЙ В.Р. – аспірант кафедри теорії та історії держави і права (Університет економіки та права «КРОК») <https://orcid.org/0009-0000-5617-8041>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

procedure is characterized, the basis of which was democratic principles aimed at the unity of the process and ensuring justice in civil cases. Civil procedure in magistrates' and general courts is analyzed, which, depending on the subject matter, was divided into contentious and non-contentious proceedings. It is noted that the state performed two functions in the administration of justice: it prevented violations and remedied those that had already occurred. The state acted on the initiative of private individuals, but in some cases it initiated proceedings without their consent. It is stated that the Civil Procedure Code provided for two forms of judicial proceedings: magistrates' courts and general courts. The regulation of civil proceedings in magistrates' courts differed from that in general courts in its simplicity and limited use of written documents. It is noted that the preparation of the case for trial included summoning the parties, gathering evidence, conducting inspections, and summoning witnesses. The parties were sent a summons to appear at the court hearing, which was conducted orally and did not require mandatory written explanations. It is noted that during the court hearing, the presence of participants, witnesses, and other persons summoned to the hearing was verified. In case of absence, the reason and the possibility of postponing the hearing were considered. The procedure for hearing the case is analyzed, which included the mutual exchange of adversarial documents between the parties, which had to be submitted within two weeks. At the hearing, the parties presented their arguments based on the case documents, followed by a debate. It is emphasized that in courts of general jurisdiction, the plaintiff and the defendant had the right to present their claims and objections using legal evidence. The court rendered its decision solely on the basis of the evidence provided by the parties. The presiding judge had the right to terminate the debate if he considered that the case had been sufficiently covered, ensuring equal opportunities for all parties.

Key words: *Civil Procedure Code, law, legal norm, civil procedure, judicial proceedings.*

Вступ. Судові статuti 1864 року були важливою складовою проведення судової реформи в Російській імперії, яка на той час географічно охоплювала значну частину українських земель, і була спрямована на реформування царського загальноімперського законодавства в судовій сфері. Положення судових статутів передбачали забезпечення незалежності судової влади від адміністрації та дієвий захист громадян від бюрократичного свавілля. Державні структури були зрівняні в правах з приватними особами в процесі захисту їхніх прав під час судового розгляду. Трансформації в судовій системі призвели до появи ідеї рівності всіх перед законом, а також переконання про те, що закон один для всіх. Законодавство проголосило нові правила судочинства, однакові для всіх станів.

Даній проблемі присвячували увагу багато відомих учених, серед яких: Ю. Варушка, О. Єпанчіцев, О. Ковалишин, Ю. Левчук, О. Нестерцова-Собакар, Л. Прокопенко, О. Самойленко, Д. Слинко, О. Соп'яненко, В. Сухонос, Д. Чепкаленко та інші. Віддаючи належне зробленому, слід констатувати, що в працях дослідників відображено окремі аспекти досліджуваної проблематики, що суттєво актуалізує її комплексне дослідження в умовах сьогодення.

Постановка завдання. Метою даної статті є відображення норм цивільного процесуального права у судових статутах 1864 р.

Результати дослідження. Судові статuti 1864 року закріплювали в функціонуванні судових установ поєднання публічно-правових засад та принципів змагальності. Вагомим елементом реформи, що вперше чітко відмежував цивільне судочинство від кримінального, став Статут цивільного судочинства [5, с. 96].

Забезпечити єдність цивільного судочинства мали принципи, які були покладені в основу процесу. На особливу увагу заслуговують, насамперед, принципи цивільного судочинства, які обумовлювали становище судді в цивільному процесі, учасників процесу та порядок здійснення судочинства. Зокрема, йдеться про якісно нові засади, на яких вони здійснювалися [10, с. 168]. Передусім, це рівність сторін у процесі, змагальність, усність, писемність та гласність, формальний і довірливий порядок у процесі, незалежність судової влади.

Цивільне судочинство в мирових і загальних судах мало свої характерні особливості. Залежно від того, чи був предметом розгляду спір про право, що виник внаслідок певного правопорушення, чи просто прохання про захист і підтвердження певного права, яке ще ніким не оспорювалося, усі процесуальні процедури поділялися на дві великі правові категорії: перша – спірне судочинство, друга – безспірне (охоронне) судочинство.

Будь-яка розбіжність між фактичною та юридичною ситуацією в рамках цивільного права могла призвести до судового процесу, не пов'язаного з характером порушеного права. Так сталося у випадку з цивільно-правовим позовом, який позивач мав до відповідача, оскільки вважав останнього порушником свого права [12, с. 18]. Він висловив цю вимогу в позовній заяві, в якій просив суд покласти на відповідача її виконання.

Статут цивільного судочинства встановлював для цивільних справ дві форми судочинства: мирові суди та загальні суди. Цивільне судочинство в мирових судах різнилося від судочинства в загальних судах своєю простотою і фактично повним спрощенням принципу письмовості. Разом з тим, воно підпорядковувалося нормам і правилам, які були притаманні судочинству в загальних судах, однак з певними особливостями.

До першої інстанції у сфері мирового судочинства належав мировий суддя. Звертатися з позовом можна було усно (оскільки велика кількість позивачів і відповідачів були неписьменими), тоді усне прохання записувалося до книги мирового судді, яке засвідчував підписом позивач, якщо він був грамотним, або ж письмово. На стадії підготовки справи до судового розгляду здійснювався виклик сторін, свідків, третіх осіб, збирання доказів, проведення оглядів на місці, виклик обізнаних осіб для дачі показань з питань, що потребували спеціальних знань. Сторони викликалися до суду самим судом шляхом завчасної розсилки повісток з тим, щоб сторони могли з'явитися до суду. Дозволялось здійснювати виклик відповідача через опублікування в місцевій газеті [4, с. 46].

Законодавством не передбачалася участь прокурора в судовому розгляді в суді першої інстанції. Судовий розгляд проводився у відкритому судовому засіданні та в усній формі і, по можливості, мав бути завершений протягом одного засідання; навіть ведення протоколу не вимагалось. Усний характер провадження означав, перш за все, що суддя при розгляді справи не мав права вимагати від учасників процесу будь-яких письмових пояснень (хоча вони могли їх надавати); не було попереднього обміну паперами між учасниками процесу: все здійснювалось усно і одразу ж фіксувалось в протоколі.

У ході розгляду справи підлягало з'ясуванню, чи з'явилися учасники процесу, свідки та інші викликані на засідання особи; якщо з'явилися, то посвідчувалися їхні особи; якщо не з'явилися, то через секретаря з'ясовувалося, чи отримували вони повістки і які є відомості про причини їхньої неявки. Якщо були поважні причини неявки сторін, розгляд справи відкладался; відкладення було можливе також за клопотанням обох сторін [1, с. 151]. Якщо відповідач був відсутній з неповажної причини, судові засідання могло бути відкладено, але продовжено за згодою позивача на ухвалення заочного рішення. Також не перешкождала продовженню судового розгляду неявка третіх осіб та співпозивачів. Якщо позивач не з'являвся без поважних причин, справа припинялася незалежно від наявності відповідного бажання відповідача. У цих випадках позивач не був позбавлений права відновити справу шляхом подання нового позову.

Важливим етапом був розгляд приватних позовів і заяв сторін. Серед можливих позовів була заява про відвід судді. Статут цивільного судочинства передбачав право відводу лише для відповідача. Однак його окремі норми передбачали процедуру відводу мирового судді обидвома сторонами.

Розпочинаючи слухання, суддя пропонував позивачу викласти свої вимоги та обставини справи, а потім заслуховував відповідача [6, с. 344]. Під час засідання сторони могли по черговості надавати свої пояснення, задавати питання та відповідати на них. І якщо суддя вважав, що справу вичерпано, він припиняв усні дебати.

Розгляд цивільних справ, які не підпадали під юрисдикцію мирових суддів, здійснювався переважно в окружних судах. За загальним порядком цивільне судочинство в окружних судах здійснювалось шляхом подання позовної заяви [11, с. 66]. Вона подавалась позивачем – особою, чій права були порушені відповідачем. Суд ініціював процесуальну діяльність суду та спонукав протилежну сторону до реагування.

В законодавстві детально регламентувалися правила щодо виклику відповідача до суду. Здебільшого це відбувалось за допомогою повістки. Якщо відповідач або його родичі відмовлялися прийняти повістку, посильний або судовий пристав при її врученні міг взяти з собою двох свідків або поліцейського. Якщо відповідач знаходився за кордоном, повістка відправлялася через Міністерство закордонних справ. У крайньому випадку додатковим способом виклику відповідача була відповідна публікація в пресі [4, с. 46].

Одним з важливих етапів процесу була попередня процесуальна письмова підготовка: взаємний обмін сторонами змагальними документами. Їх число було обмеженим, але рівним,

«по справедливості». Сюди належали позовна заява, обов'язкова для відповідача відповідь, заперечення і спростування. На їх подання сторона мала два тижні. Такий обмін процесуальними документами міг ускладнюватися поданням приватних клопотань або ж зустрічних позовів.

Процедура розгляду справи складалася з наступних етапів: доповідь по справі, змагання сторін, схилення сторін до примирення та виступ прокурора. Заслуховування справи полягало у викладенні представником суду даних, що містяться в документах справи. Далі сторони вступали у змагальні дебати, однак найчастіше це робили їх адвокати [7, с. 19]. Фактично це було повторенням аргументів з позовних заяв, але сторони могли подавати суду і нові докази. Після заслуховування нових аргументів для з'ясування обставин справи протилежна сторона могла клопотати перед судом про відкладення слухання. При цьому позивач не мав права змінювати свої позовні вимоги в бік їх збільшення (він міг їх зменшити) або змінювати їх по суті.

У судах загальної юрисдикції діяв загальний процесуальний принцип: позивач обґрунтовував свої вимоги, а відповідач – заперечення проти них. При цьому учасники процесу могли подавати будь-які докази, не заборонені законом, які оцінювалися судом. Безпосередньо суд не займався збиранням доказів і засновував свої рішення виключно на доказах, поданих сторонами [11, с. 66]. Якщо головуючий вважав, що справа достатньо з'ясована, він завершував змагання сторін, при цьому дотримуючись умови рівності сторін за кількістю усних дебатів. Маючи право з'ясувати для себе обставини справи, суд міг ставити запитання сторонам, будучи при цьому вкрай обережним, щоб не перейти межу змагальності і не увійти в сферу слідчого процесу, не перетворити постановку запитань на допит. Далі він надавав сторонам пропозицію примиритися на визначених умовах і, якщо це відбувалося, складав протокол, який мав силу остаточного рішення, що оскарженню не підлягало.

Під час судового засідання прокурор виступав з усним висновком, суть якого секретар фіксував у протоколі судового засідання [2, с. 169]. Цей висновок не повинен був носити характер змагання з однією зі сторін. Сторони після прокурора не мали права виступати, за винятком того, щоб вказати на помилки, допущені прокурором у викладі справи. Під час розгляду справи, до винесення судом рішення, сторони могли заявляти приватні процесуальні клопотання (про відвід судді, про забезпечення позову, наприклад, про накладення арешту на майно відповідача, про залучення третьої особи тощо), щодо яких суд ухвалював відповідні процесуальні рішення [11, с. 66].

Важливим етапом судового розгляду було прийняття рішення. Головуючий суддя ставив перед суддями низку запитань, що ґрунтувалися на позовних вимогах сторін. Вони поділялися на дві категорії: питання факту (чи мали місце факти, на які посилається позивач) та питання права (які наслідки закон пов'язує з цими фактами). Всі питання щодо обставин справи, змісту і застосування закону кожен з трьох суддів, які входили до складу колегії, вирішував одноосібно [3, с. 126]. При цьому рішення ухвалювалося більшістю голосів. Головуючий віддавав голос останнім. Суддя, що залишився в меншості, у письмовій формі міг викласти свою окрему думку, яка долучалася до справи.

Законодавець досить детально розробив положення щодо оскарження судових рішень. Слід зазначити, що при здійсненні цивільного судочинства можна було допустити як фактичні, так і юридичні помилки. Вони підлягали виправленню незалежно від причин їх виникнення, для чого був створений відповідний правовий механізм [4, с. 46]. Статут цивільного судочинства проголошував такі форми (процедури) оскарження судових рішень:

1) звичайна: апеляційне оскарження, подання приватних скарг;

2) спеціальна: касаційне оскарження, подання заяви про перегляд рішення, звернення із заявою про скасування рішення з боку третіх осіб.

Апеляція до вищестоящого суду подавалася на остаточне рішення суду першої інстанції і містила прохання про перегляд справи. Апеляційна скарга була спрямована на рішення суду по суті і призупиняла його виконання. Більше того, вона надавала суду право ухвалити нове рішення [3, с. 126]. Рішення мирового судді у приватноправовому спорі могло бути оскаржене до окружного (повітового) з'їзду мирових суддів. Апеляція протягом одного місяця з дня проголошення рішення подавалася мировому судді, який виніс рішення в першій інстанції. Вона могла містити нові докази, а також вказівки на порушення закону і неправильне вирішення приватних питань. Водночас у ній не можна було висувати нові вимоги, які раніше не були предметом судового розгляду.

Повітовий з'їзд мирових суддів здійснював розгляд справ в усному і публічному порядку. Розгляд справ на з'їздах мирових суддів відбувався за загальними правилами, передбаченими для

апеляційного провадження в судових палатах, з урахуванням деяких особливостей. Вони полягали в наступному:

- не вимагалось жодних викликів і явки сторін із зазначенням їхнього місцезнаходження;
- розгляд справи починався із зачитування оскаржуваного рішення та самої апеляційної скарги, а не з доповіді;
- обов'язковими були усні пояснення хоча б однієї сторони; у разі неявки обох сторін справа відкладалася до наступного засідання, про яке сторони повідомлялися повісткою;
- виклик і опитування свідків покладалися на розсуд з'їзду мирових суддів, але сторони повинні були забезпечити явку свідків на судовий розгляд;
- прокурорський висновок надавався лише по обмеженій категорії справ, у випадках, визначених законом;
- рішення оголошував голова з'їзду сторонам на тому ж засіданні. По складних справах рішення виносилося не пізніше, ніж на останньому засіданні того ж з'їзду.

Ухвалені з'їздами мирових суддів рішення викладалися в остаточній формі не пізніше семи денного строку з дня їх оголошення. При ухваленні рішення з'їзд не мав права виходити за рамки апеляційних вимог сторін [9, с. 39].

Якщо відповідач не з'являвся на судове засідання і не надавав письмових пояснень щодо справи, мировий суддя за клопотанням позивача міг ухвалити заочне рішення. Якщо позивач не з'являвся на судове засідання і не подавав клопотання щодо розгляду справи за його відсутності, мировий суддя ухвалював рішення про закриття провадження у справі. У деяких випадках з позивача стягувалися всі судові витрати і збитки, понесені відповідачем у зв'язку зі з'явленням до суду. Рішення по апеляційній скарзі, прийняте з'їздом мирових суддів, було остаточним і передбачало негайне виконання.

Апеляційний розгляд у судовій палаті був подібним до розгляду в першій інстанції, тобто в окружному суді. Апеляція на рішення подавалася через окружний суд, який ухвалив рішення [6, с. 345]. У ній необхідно було вказати рішення, що оскаржується (повністю або частково), докази, що його спростовують, а також викласти вимогу особи, яка оскаржує рішення. При цьому копія скарги невідкладно надсилалася процесуальному опоненту для подання пояснень до судової палати, на яку надавався місячний строк [3, с. 126]. Скарги можна було подавати як особисто, так і поштою.

Судова палата, як апеляційна інстанція, мала право розглядати як юридичні, так і фактичні аспекти справи в тому ж обсязі, що й суд першої інстанції. По суті, це був новий судовий розгляд незавершеної справи в першій інстанції, і сторонам було дозволено подавати нові докази на підтримку своїх первинних позовних вимог. Судова палата ухвалювала рішення, не повертаючи справу до окружного суду на новий судовий розгляд і винесення рішення. Вона могла підтвердити рішення в цілому або окремі його частини, скасувавши при цьому деякі з них. Рішення підлягало негайному виконанню. Апеляційне провадження фактично означало повторний розгляд справи судовою палатою за матеріалами, наданими сторонами. Касаційні скарги на рішення судової палати як суду апеляційної інстанції, а також касаційні скарги і протести на рішення судової палати як суду першої інстанції надсилалися до Сенату [8, с. 24].

У Сенаті розглядалися також і касаційні скарги на постанови з'їздів мирових суддів у цивільних справах. Для скарг на рішення волосних судів касаційною інстанцією виступав з'їзд мирових суддів. Касаційне провадження в ньому здійснювалося за загальними правилами касації, викладеними в Судових статутах [11, с. 67]. Касаційні скарги на рішення загальних судів, що набрали законної сили, могли бути подані протягом чотирьох місяців після оприлюднення рішення апеляційної інстанції. Загальною підставою для касації була незаконність рішення.

Висновки. Норми судових статутів 1864 року істотно трансформували функціонування судових установ та передбачили принципово нові підходи до здійснення судочинства у цивільних справах. Вони отримали офіційне закріплення в Статуті цивільного судочинства і в своїй сукупності забезпечили загальну модель змагального цивільного процесу. Було передбачено, що суб'єктами процесуальних відносин є суд та особи, які беруть участь у процесі. Цивільне судочинство було направлено на захист цивільних прав у зв'язку з порушенням права або спором про право. Порушення права призводило до виникнення правовідносин між порушником і особою, яка постраждала від порушення. У цивільному процесі учасниками могли бути сторони спору, треті особи, а також представники всіх цих осіб.

Список використаних джерел:

1. Єпанчинцев О. С. Нормативне регулювання спрощених проваджень у цивільному судочинстві України: історичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: право. 2019. Вип. 59. Т. 1. С. 150-153.
2. Ковалишин О. Р. Особливості цивільного процесу за Статутом цивільного судочинства 1864 року. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. Вип. 45. С. 166-175.
3. Левчук Ю. М. Діяльність Київської судової палати з розгляду цивільних справ (1880-1917 рр.). *Підприємництво, господарство і право*. 2016. Вип. 9 (247). С. 125-128.
4. Нестерцова-Собакарь О. Вплив судової реформи 1864 року на розвиток цивільного судочинства в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 44-47.
5. Нестерцова-Собакарь О. Статут цивільного судочинства 1864 року: історія прийняття, основні положення та його вплив на українські губернії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 95-100.
6. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х.: Право, 2008. 728 с.
7. Прокопенко Л., Варушка Ю. Становлення та розвиток адвокатури в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Аспекти публічного управління*. 2022. Т. 10. № 2. С. 16-22.
8. Самойленко О. О. Реалізація судової реформи 1864 року в Україні: етапи і проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 23-27.
9. Слинько Д. В. Особливості розвитку процесуального права на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 37-42.
10. Соп'яненко О. Передумови формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: право. 2022. Вип. 69. С. 164-172.
11. Сухонос В. В. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р.: монографія. Суми: Університетська книга, 2012. 104 с.
12. Чепкаленко Д. О. Законодавче регулювання виконавчого провадження за судовою реформою 1864 року. *Правові новели*. 2018. № 5. С. 15-26.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.